

Олена Дроздова,
кандидат історичних наук, доцент,
Полтавський університет економіки і торгівлі

РЕЛІГІЙНО-РЕГІОНАЛЬНИЙ АСПЕКТ ФОРМУВАННЯ ДОКУМЕНТНИХ РЕСУРСІВ ПОЛТАВЩИНИ (НА ПРИКЛАДІ СПАСЬКОЇ ЦЕРКВИ М. ПОЛТАВИ)

У статті відновлюється історична справедливість щодо картини формування документних ресурсів Полтавщини на основі історичних матеріалів окремо взятої храмової споруди – Спаської церкви.

Ключові слова: Україна, Українська Автокефальна Православна Церква (УАПЦ), релігія, держава, документні ресурси, православні календарі, Спаська церква, Полтавщина.

Духовність народу нерозривно пов'язана з наявністю збережених історичних документних пам'яток.

Актуальній проблемі організації та модифікації документних ресурсів приділялася увага у роботах таких відомих фахівців документної справи, як М. С. Слободяника, Н. М. Кушнарєнко, С. Г. Кулєшова, Ю. М. Столярова та інших¹.

Основною метою наукової публікації є розгляд формування історичних документів релігійного характеру на прикладі розгляду діяльності Спаської церкви міста Полтави.

Церковно-релігійне життя Полтавщини протягом багатьох років було забороненою темою для дослідників. У силу заідеологізованості історичної науки все, що не відповідало офіційній точці зору або було їй вороже, не заслуговувало на докладне вивчення.

У наш час, коли зникли ідеологічні обмеження й з'явився вільний доступ до закритих раніше архівних джерел та недоступних вітчизняним науковцям видань, виникла потреба більш виважено підійти до вивчення цієї проблеми.

Звернемо нашу увагу на коротку історичну довідку щодо досліджуваної церкви. Спаська церква – стародавній храм Полтави. Перші записи про Спаську церкву були знайдені серед документів Полтавського полку, датованих 1686 роком. Можливо, вона була боковим приділом Преображенської церкви, яка згоріла у 1705 році. Священик Іван Світайло відбудував приділ згорілої церкви з розібраного матеріалу дерев'яного храму Хрестовоздвиженського монастиря.

За легендою, цар Петро I молився в Спаській церкві після перемоги у Полтавській битві 27 червня 1709 року. У 1811 році Преображенська церква була остаточно розібрана, лише зберігся її боковий приділ як згадка про її роль в історії Російської імперії. Цар Олександр II відвідав Полтаву в 1837 році, огля-

нув церкву, яка на той час була у занедбаному стані та пожертвував 2000 карбованців на її ремонт. Згодом дворяни Полтавської губернії зібрали ще близько 25000 карбованців приватних внесків. На ці кошти в 1845 році над церквою, за проектом архітектора А.Тона, був споруджений цегляний намет².

Дещо пізніше, в 1847 році, біля церкви побудували та освятили дзвіницю. З 1875 по 1898 рік вона була полковою церквою 33-го піхотного полку, який на той час дислокувався в Полтаві. У 1902 році був зроблений капітальний ремонт храму. Доля цієї церкви не була такою трагічною, як більшості полтавських храмів, знищених у 30-ті роки ХХ століття. До революції 1917 року в Полтаві знаходилося близько 20 церков, з яких вціліло лише чотири. Серед них була й Спаська церква.

Для дослідження релігійного аспекту автором були використані православні календарі Спаської церкви, які містять молитви, поклоніння святим і реліквіям, хресту, іконам, опис церковних свят. Провідне місце надається опису молитов, їх називають “іжею і життям душі”. Православ’я розглядає молитву як “бесіду з Богом”, під час якої “ми почуваємо добрість і милість Богу, а свою негідність; ми наповнюємо почуттям подяки, даємо обітницю в майбутньому коритися Богові. Молитва зміцнює віру й надію, навчає терпіння, дотримання заповідей і особливо прохання небесного добра”³.

Центральне місце в календарях належить прославленню святих (посмертне шанування осіб, наділених надприродними здібностями). За вченням Спаської церкви, святі – це люди, які вели благочестиве життя, здійснили подвиги на славу Богу й після смерті були наділені даром творити дива “...надприродні за походженням і незбагненні розумом події, виявлені Богом у порушення законів природи і суспільства заради благих цілей”. Православні вірять, що святі – це посередники між Богом і людьми, небесні заступники тих, хто живе на землі, і тому звертаються до них із проханням про заступництво.

Прославлення святих переслідує безліч інших цілей. Так, за допомогою культу святих енергійніше впроваджувалася в побут християнська обрядовість, адже практично кожний день церковного календаря присвячувався пам’яті того або іншого святого.

Поклоніння хресту – один із найважливіших елементів православного культу, який відзначений діяльністю Спаської церкви. Хрест – символ християнської віри. Хрест уособлює мученицьку смерть і майбутнє воскресіння, адже “... хрест даний нам як знамення на чолі, як Ізраїлю – обрізання. Він – душі й тіла спасіння, відхилення від усякого зла, всяких благ причина, гріха винищення, рослини воскресіння, дерево життя вічного” (Іоанн Дамаскин. Точний виклад християнської віри, кн. 4, гл. 11:148, 162)⁴. Саме Хрестом увінчаний цей храм, прикрашений одяг священнослужителів, його носять на тілі віруючі, а під час молитов, богослужінь віруючі та священнослужителі роблять хресне знамення (хрестяться).

Спаська церква придає велике значення культу ікон – мальованих або рельєфних зображень Ісуса Христа, Богоматері, святих, апостолів, мучеників. Цей храм усередені покритий розписом і прикрашений іконами як в іконостасі (перегородиці, що відокремлює вівтар від храму), так і на стінах⁵.

Невід’ємною частиною культурної практики Спаської церкви є свята. “Каждый христианский праздник – это не только воспоминание чего-то со-

вершившегося давно и навсегда ушедшего. Каждое событие, которое празднует святая Церковь, – это событие нынешнего дня, событие, всегда живое и действенное и потому – назидательное и спасительное. Участвовать в церковном празднике, в богослужении по случаю праздника – это значит приобщаться святости празднуемого события. Спасение – это жизнь, это действие, вечно совершающееся и приобщающее нас к великому и вечному”⁶.

У церковних календарях кожний день пов’язаний з ім’ям Ісуса Христа, Богородиці, святих, чудотворних ікон, хреста. На чолі святого кола Спаської церкви – Великдень. Це найбільш шановане свято, встановлене на згадку про воскресіння розп’ятого на хресті Ісуса Христа. Оскільки ідея воскресіння є центральною в християнстві, то й присвяченому цій події святу надається особливого значення⁷.

Церковні свята Спаська церква вважає найважливішим засобом навчання віри й виховання серед віруючих християнського світогляду: “Свята ж церковні все це нам роз’яснюють і повідомляють нам промисел Божий про нас грішних, вчать нас любити і дякувати Богу та завжди мати на увазі майбутнє життя, що кінця не має, і готуватися до нього”⁸.

Питання відродження Православної Церкви на Полтавщині у роки гітлерівської окупації порушувалось і раніше в працях істориків діаспори: Д. Бурко, І. Власовського, О. Вороніна та ін.⁹ Однак, в силу об’єктивних причин, вони залишаються недоступними для широкого кола читачів. До того ж, вказані автори в більшості випадків самі були учасниками подій, що вносить певний суб’єктивізм у трактування ними окремих фактів. Крім того, працюючи в умовах еміграції, вони були обмежені у використанні джерел. Тому надзвичайно цінними є відкриті зараз для дослідників спецфонди Державного архіву Полтавської області та центральних державних архівів України. Значну кількість цікавої інформації містить і періодична преса того періоду. Враховуючи вищезазначені джерела, спробуємо розглянути процес відродження православ’я (в тому числі Спаської церкви) на Полтавщині у 1941–1943 роках.

Загальновідомо, що 30-ті роки були одними з найтрагічніших в історії православної церкви в Україні. Виходячи з псевдонаукової концепції, що релігію можна знищити адміністративними методами, “войовничі безбожники” прагнули ліквідувати все, що було пов’язане з церковним життям. У результаті до 1940 року на Полтавщині не залишилось жодної української автокефальної парафії й лише одна патріаршої орієнтації¹⁰. Але, не зважаючи на такий сильний тиск, більшовицький режим так і не зміг досягти своєї мети – значна частина населення залишалася віруючою.

З приходом німецько-фашистських загарбників релігійна ситуація на Полтавщині помітно змінилася. Намагаючись здобути політичний вплив серед місцевого населення, гітлерівці не перешкождали відродженню Православної Церкви. Але в їхні плани не входило і створення сильної православної організації загальноукраїнського характеру¹¹. Відносна свобода викликала відродження релігійного життя. Його розвиток на Полтавщині, як і по всій Україні, відбувався у двох напрямках: відродження Української Автокефальної Православної Церкви (УАПЦ) та створення Автономної Православної Церкви (АЦ), що вважала себе канонічно пов’язаною з Московською патріархією. Цей розкол в укра-

їнському Православ'ї був вигідним для загарбників, які вдало використовували суперечки між Церквами для досягнення своїх політичних цілей.

Невдовзі після приходу німецьких військ на початку жовтня 1941 року в Полтаві була організована Українська Церковна Рада. Її очолив немолодий уже священик – М. Шевченко. Рада створювалась як тимчасовий орган для керівництва церковним життям на Полтавщині. Вона мала діяти до скликання єпархіального з'їзду в Полтаві та Церковного Собору в Києві, що повинні були розробити й затвердити систему устрою та керівництва Української Автокефальної Православної Церкви УАПЦ.

Заходами Української Церковної Ради в Полтаві було відкрито ряд церков, зокрема й Спаську. Служба Божа у храмі правилася українською, а не церковнослов'янською мовою¹².

З пропагандистською метою активну участь у відкритті церков намагалася брати й нова влада. На освячення храмів нерідко були присутні представники німецького командування та місцевої адміністрації. Для надання більшої урочистості таким заходам вони інколи вдавалися навіть до скорочення робочого дня¹³.

Наприкінці грудня 1941 року в Полтаві було створене єпархіальне управління Української Автокефальної Православної Церкви. Очолив його відомий у 20-ті роки діяч УАПЦ – протоієрей О. Потульницький¹⁴. У 1929 році він був головою Кам'янець-Подільської окружної Церковної Ради. Під час розгрому УАПЦ його заарештували й засудили до десяти років таборів. Відбувши покарання, О. Потульницький оселився в Полтаві і відійшов від релігійної діяльності¹⁵.

Заступником голови став настоятель Спаської церкви отець П. Бойко, один з колишніх активістів автокефального руху на Полтавщині. До війни він теж піддавався репресіям з боку влади за релігійну діяльність. Обов'язки секретаря виконував Д. Бурко, який з травня 1942 року став ще й настоятелем Миколаївської церкви¹⁶. Розмістилось єпархіальне управління на вулиці Олександрівській (зараз вул. Жовтнева), № 16¹⁷. У січні 1942 році воно взяло на себе функції управління єпархією УАПЦ¹⁸.

Таким чином, у середині 1942 року на Полтавщині було завершено організацію єпархії Української Автокефальної Православної Церкви. (УАПЦ). Віруючі вперше за багато років знову дістали змогу задовольняти свої релігійні потреби. Саме у той час, порівняно з довоєнними роками, різко зросла кількість відправлення різних релігійних обрядів. Правда, серед людей, які відвідували богослужіння, переважали представники старшого покоління. Молодь, яка виховувалась у душі безбожництва, як правило, не виявляла великого інтересу до релігії¹⁹.

Єпархіальне управління Автономної церкви (АЦ), до якої належала Спаська церква, розпочало свою діяльність у Полтаві майже одночасно з автокефальним – на початку 1942 року. Спочатку його очолював протоієрей Беневський, а у серпні 1942 року на полтавську кафедру призначили одного з найактивніших діячів Автономної церкви єпископа Веніаміна (Новицького) із титулом Полтавський і Кременчуцький²⁰. Його поява значно активізувала діяльність автономістів.

Найбільшою проблемою, що постала перед єпархіальним управлінням, була нестача духовенства. За даними церковної ради, яка відбулася в жов-

тні 1941 року та проводила реєстрацію духовенства, на Полтавщині уціліло 89 священників²¹. Здебільшого це були люди старшого покоління. Молоді серед них майже зовсім не було, бо протягом багатьох років перед війною духовні семінарії не працювали.

Поряд з організацією церковного життя, Спаська церква намагалась налагодити й релігійне виховання дітей. За його ініціативою до навчального плану початкових українських шкіл було внесено як обов'язкову дисципліну "Закон Божий". В усіх чотирьох класах на його вивчення відводилось по дві години на тиждень. Показово, що в навчальних планах, розісланих шкільним відділом Київської генеральної округи для використання в українських школах, ця дисципліна була відсутня²². Окупанти не вважали доцільним запроваджувати релігійне виховання.

Видатною подією в житті Спаської церкви став приїзд до Полтави у липні 1942 року єпископа Переяславського Мстислава. Будучи одним з найактивніших ієрархів УАПЦ, він здійснивав тоді місійну подорож по Лівобережній Україні. Метою цієї подорожі було приєднання до Адміністрації УАПЦ під керівництвом архієпископа Полікарпа лівобережних парафій.

Полтавщина займала особливе місце в житті єпископа Мстислава. Саме тут він народився та провів дитячі та юнацькі роки. Походив Степан Скрипник (таким було мирське ім'я єпископа) з родини Петлюр і доводився племянником Головному Отаманові військ УНР.

Перебуваючи на батьківщині, єпископ Мстислав багато в чому допоміг єпархіальному управлінню. Він брав участь у масових хрещеннях народу, висвяті священників, виданні богословської літератури. Користуючись нагодою, єпархіальне управління ухвалило спеціальну постанову, в якій зазначалося: "Просити владика Мстислава про належні його заходи перед заступником Адміністратора Української Православної Автокефальної Церкви, Преосвященним Никанором, аби в Полтавську єпархію в найближчі дні прибув владика Ігор, що призначений на керівника нашої єпархії, або якщо він не зможе прибути, щоб призначеним був інший єпископ"²³. Але й ця спроба отримати єпископа наштовхнулася на заборону окупаційної адміністрації. Керувати Полтавською єпархією продовжував протоієрей О. Потульницький, а після його арешту наприкінці року – архимандрит Досифей.

Після видання 1 червня 1942 року "Розпорядження рейхскомісара України про правові відносини релігійних організацій"²⁴ гітлерівські загарбники почали грубо втручатись як у внутрішні справи Церкви, так і у відносини між двома православними течіями. У своїй політиці окупанти керувались таємною інструкцією, де було прямо сказано: "Церкви не допустити згоди"²⁵. Виходячи з цього, вони діяли за принципом: "Розділяй і владаруй". Там, де був сильніший осередок Автономної Церкви, вони підтримували Автокефальну, і навпаки. Це значно загостило й без того непрості відносини між церквами.

На Полтавщині, як уже зазначалось, Українська Автокефальна Православна Церква (УАПЦ) мала набагато міцніше становище, ніж Автономна Церква, тому нацисти були на боці останньої. Наведемо конкретні приклади. У червні 1942 року автономні священники подали німецькому комендантові Полтави скаргу на священників-автокефалістів, у якій вони звинувачува-

ли останніх у зайнятті “російської святині” – Спаської церкви. У зв’язку з цим окупанти поставили перед єпархіальним управлінням УАПЦ вимогу передати церкву автономістам. Коли ж єпархіальне управління відмовилось це зробити, його керівникам пригрозили арештом і церкву забрали силою²⁶.

У 1942 році населення області уже повною мірою відчуло на собі всі “принуди” німецького “нового порядку”. Переважна частина духовенства, особливо парафіяльного, тісно зв’язаного з народом, почала усвідомлювати, що його надії на створення за допомогою окупантів загальноукраїнської Православної Церкви не виправдаються. Окупанти дозволяли діяльність церкви лише настільки, наскільки це відповідало їхнім інтересам. Виходячи з них, німецька адміністрація скорочувала кількість релігійних свят або переносила час їх святкування. Духовенство, яке порушувало зазначений наказ, притягувалось до суворої відповідальності²⁷. Наприклад, наказом кременчуцького гебітскомісара церквам рекомендувалось перенести різдвяні свята на 24, 25, 30 грудня 1942 року. Святкувати ж їх за православним звичаєм на початку січня 1943 року було заборонено. Це, на думку загарбників, відривало б населення від праці на благо Рейху²⁸. З 1943 року діяльність духовенства була поставлена під ще більш суворий контроль. Священнослужителі всіх релігійних напрямків мали зареєструватися в гебітскомісаріаті до 1 січня та отримати дозвіл на подальшу діяльність, без нього відправлення богослужінь заборонялось.

Розпочавши депортацію українського населення на роботи до Німеччини, загарбники примусили керівництво обох Православних Церков Полтавщини допомагати їм у цій нелюдській справі. Під тиском влади єпископ Автономної Церкви Веніамін видав у листопаді 1942 року відповідну відозву до населення області. У ній говорилось (стилістику та правопис оригіналу збережено): “Знову сьогодні звертаюся до Вас українські робітники й селяни відозвою дати на робочий фронт свою силу через запис до виїзду на роботи до Німеччини. Німецька влада не хоче змушувати в такій самозрозумілій під сучасний момент акції для добра Нової Європи. Тому, хай кожен український робітник зрозуміє свій довг супроти тих, які на фронті віддають своє життя за добробут усіх”. З подібним закликком вимушений був звернутися до віруючих і архимандрит Досифей²⁹.

Розглядаючи цю проблему, необхідно відзначити той факт, що, видаючи вищезазвані відозви, керівники православних єпархій не знали дійсного становища українських робітників у Німеччині. Основним джерелом їхньої інформації були німецька адміністрація та окупаційна преса. Для більш досконалого з’ясування ситуації Адміністратор Української Автокефальної Православної Церкви (УАПЦ) митрополит Полікарп звернувся до керівників рейхскомісаріату з проханням направити священників для духовної опіки над робітниками. Це, на його думку, дало б змогу наочно пересвідчитись, що робітникам у Німеччині живеться добре³⁰. Але загарбники не задоволилися прохання митрополита.

У результаті втручання окупаційної адміністрації у внутрішні справи Церкви, розпалювання міжконфесійної ворожнечі та проведення геноциду проти українського народу стало зростати невдоволення духовенства Української Автокефальної Православної Церкви (УАПЦ) політикою гітлерівців.

Ставлення православного духовенства до гітлерівців зазнало кардинальних змін. Якщо на початку окупації чимала його частина зустрічала прихід нацистів

як визволення, то вже влітку 1942 року воно дивилось на "новий порядок" іншими очима. Гітлерівський режим мало в чому відрізнявся від сталінського.

Церковне відродження на окупованих ворогом територіях та патріотична робота, яку розгорнула Православна Церква в СРСР, вплинули на зміну ставлення радянського керівництва до релігійних організацій. На початку вересня 1943 року влада дозволила РПЦ, після багатолітньої перерви, вибрати патріарха. А 25 листопада 1943 року Рада Народних Комісарів СРСР ухвалила Постанову "Про порядок реєстрації церков". За нею заборонялось припиняти діяльність храмів, відкритих в роки окупації. Завдяки цьому відкриті в 1941–1943 роках на Полтавщині церкви дістали можливість продовжувати свою діяльність.

Таким чином, аналіз виявлених історичних документів, які характеризували діяльність Спаської церкви, засвідчує, що на території Полтавщини у досліджуваній період релігія відігравала важливу роль у формуванні духовності українського народу. Інформація, викладена в науковій публікації, взята переважно із усних джерел, тому може поповнюватися новими фактичними матеріалами. У сучасних умовах повернення до історичних джерел українського народу є фундаментом, на якому відроджується майбутнє держави.

- 1 Кулешов С. Новий погляд на структуру документознавства // Вісн. Кн. палати. – 2003. – № 10; Кушнарєнко Н. М. Документоведение: Учеб. для вузов. – 5-е изд., стереотип. – К.: Знання, 2004. – 459 с.; Кулешов С. Г. Документознавство: Історія. Теоретичні основи / УДНДІАСД; Держ. акад. керів. кадрів культури і мистецтв. – К., 2000. – 162 с.; Слободяник М. Структура сучасного документознавства // Вісн. Кн. палати. – 2003. – № 4. – С. 18–21; Столяров Ю. М. Соціальні комунікації: розвиток в інформаційному просторі // Вісн. ХДАК: Зб. наук. пр. – Х., 2000. – Вип. 2. – С. 4–6; Столяров Ю. М. Від діловодства – до документознавства, від документознавства – до документології // Вісн. Харк. держ. акад. культури. – 2004. – Вип. 14.
- 2 Православні духовні цінності і сучасність: Матеріали Міжнародної наук. – практ. конф. (Київ, 21 берез. 2003 р.) – К.: МАУП, 2003. – С. 32.
- 3 Воронін О. Відродження у вирі війни // Український православний календар: видання Української Православної Церкви в США. – 1988. – С. 5.
- 4 Електронний ресурс // <http://www/battle.poltava.ua/ukrainian/mon.htm>.
- 5 Електронний ресурс // poltava.repres.narod.ru/cerkva/vidrojdennia.htm.
- 6 Електронний ресурс <http://www/battle.poltava.ua/ukrainian/mon.htm>.
- 7 Електронний ресурс // poltava.repres.narod.ru/cerkva/vidrojdennia.htm.
- 8 Електронний ресурс <http://www/battle.poltava.ua/ukrainian/mon.htm>.
- 9 Воронін О. Вказ. праця. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. – Т. IV. – Ч. 2. – Нью-Йорк–Бавдн-Брук, 1966. – С. 233.
- 10 Волошин Ю. Українська автокефальна православна церква (1941–1944 рр.): короткий історичний довідник. – Полтава, 1999. – С. 8.
- 11 Бублик С. А. Релігієзнавство: Навч. посіб. – 2-ге вид., К: Юрінком Інтер, 1999. – С. 34.

- 12 Там само. – С. 7.
- 13 Електронний ресурс [pehttp://www/battle.poltava.ua/ukrainian/mon.htm](http://www/battle.poltava.ua/ukrainian/mon.htm).
- 14 Електронний ресурс // poltava.repres.narod.ru/cerkva/vidrodjennia.htm.
- 15 Там само.
- 16 Волошин Ю. Вказ. праця. – С. 8.
- 17 Електронний ресурс [pehttp://www/battle.poltava.ua/ukrainian/mon.htm](http://www/battle.poltava.ua/ukrainian/mon.htm).
- 18 Волошин Ю. Вказ. праця. – С. 8.
- 19 Електронний ресурс [pehttp://www/battle.poltava.ua/ukrainian/mon.htm](http://www/battle.poltava.ua/ukrainian/mon.htm).
- 20 Там само.
- 21 Там само.
- 22 Там само.
- 23 Волошин Ю. Вказ. праця. – С. 8.
- 24 Православні духовні цінності і сучасність: Матеріали Міжнародної наук.– практ. конф. (Київ, 21 берез. 2003 р.) – К.: МАУП, 2003. – 324 с.
- 25 Там само. – С. 112.
- 26 Там само. – С. 35.
- 27 Там само. – С. 65.
- 28 Там само. – С. 58.
- 29 Там само. – С. 234.
- 30 Там само. – С. 126.

SUMMARY

Olena Drozdova

Religiously-regional aspect of forming of debenture resources of the Poltava province (on the example of the Saved church of Poltava)

In the article historical justice recommences in relation to pictures of forming of debenture resources of the Poltava province are on the basis of historical materials of the separately taken temple building – Saved church.

Key words: Ukraine, Ukrainian Orthodox Church, religion, state, debenture resources, orthodox calendars, Saved church, Poltava province.